

Ember, település, természet

Történelem térképeken elbeszélve*

Magyar történelem térképeken elbeszélve – nem más ez, mint térben és időben újragondolt magyar történelem. És újragondolt történelmi program. Magunk és szakmánk számára.

Ember és természet

Figyelni arra, hogy az emberi cselekvéseknek mindig is létezett természeti dimenziója. Akarva, nem akarva simult a természethez. Akarva, nem akarva formálta azt magához.

Bizonyításra nem szorul az összefüggés: az éghajlat mélyrehatóan határozta meg a termelhető haszonnövények körét. Ki vár magyarázatot arra, hogy a 18–19. században miért Észak-Európában alakult ki a burgonyazóna, miért Közép-Kelet-Európában a gabonazóna, amelyek nélkül pedig a modernizáció, az ipari forradalom városi társadalmi elképzelhetetlenek lettek volna? És az éghajlat törte magához a térség lakóinak napi életrendjét. Elfogadott: a közösség viselkedéskultúráját, végső fokon a férfiak és a nők kifejezési gesztusait, temperamentumát alakítja a napszakok beosztása, a ránk kényszerített életrend. És kételkedhet-e bárki abban, hogy végső soron az épített környezet egészét ezen égövi viszonyok befolyásolják? (Építési, szigetelési, megvilágítási technikáját, a települések, lakások elrendezését és így tovább.) Elannyira természetes ezen összefüggés mindenki számára, hogy a történészek nem is tartják érdemesnek munkáikban megjegyezni, amikor Skandináviáról vagy a Földközi-tenger térségéről írnak: még a politikai rendszerek működését, a rendszerekben élő egyén cselekvését is befolyásoló tényező a sarki vagy a mezzogiornós mediterrán éghajlat kikényszerítette életritmus.

Mint ahogy az sem szorul bizonyításra: akár a domborzati viszonyok, akár a vízkészletek megléte vagy hiánya, akár maga a termőföld minősége mennyire ezen adottságokhoz kényszeríti a hátán élő emberi közösség formáit, meghatározza az állatfajokat, a növénytakarót. Kínál számukra tájanként nagyon is eltérő megélhetési lehetőségeket, termelési ágazatok kiművelését. S a termelési kultúra – talán csak mi, történészek feledkezünk meg erről – adott eszköz kultúrát és ismét csak adott időbeosztást, életrendet, adott érdeklődési irányokat jelöl ki. Attól függően „paraszi”, „iparos”, netán hajózási, közvetítő-kereskedelmi tevékenységre szorít a lakott terület fekvése. Tengerhajózásra vagy kontinentális kereskedelemre kényszerített népek magatartásformái mily erősen térnek el egymástól! S eltérnek újfent azoktól, kik a belterjes gazdálkodási kereteket igénylő zöldség-, virágkertészetre szakosodnak, s újfent azoktól, kik netán több száz hektár művelését igénylő gabonatermelésre kényszerülnek. Hogy magukat – életkörülményeiket – újratermeljék! Elannyira kézenfekvő összefüggések ezek, hogy mind a kontinentális, mind a nemzetállami keretekben íródott történelmi munkák szerzői figyelemre sem méltatják. Annál nagyobb igyekezettel merülnek el politikai pártok, parlamentáris, kormányzati intézmények elemzésében. S vélik ennek során megtalálni az összehasonlítás intellektuális örömét. Pedig – csak hogy saját nemzeti történelmünkönél maradjuk – tudjuk: lehetnek az intézmények államoktól meghatározottan különbözőek vagy azonosak, működésüket alapvetően a kereteik között élő egyének közössége határozza meg. Ugyanaz a politikai intézmény vagy működtetési formája egészen mást eredményezhet más és más társasági közösségekbe illesztve. És – mint intézményeket működtető polgár – teheti fel az olvasó a kérdést: vajon milyen eltérések vannak az észak-magyarországi hegyi pásztorok vagy az alföldi szilaj állattartók vagy éppen a dél-alföldi belterjes zöldség-

Folytatás a 29. oldalon

* Ez évben jelenik meg a „magyarország történelme térképeken elbeszélve” c. Négy kötetre tervezett má első kötete. A kötet az MTA Történettudományi Intézetben készült és a História Könyvtár sorozatban, az intézet kiadásában jelenik meg. A fenti szöveg a szerkesztő előszavának részlete. (A szerk.)

TARTALOM

- **Glatz Ferenc:** Ember, település, természet 2
- **Engel Pál:** A váradi hamis béke 3
- **Fügedi Erik:** Értesülések a „túloldalról” 6

FIGYELŐ

- **Ormos Mária:** Nemzetiszocializmus – sztálinizmus 9
- **Niederhauser Emil:** A román nemzet történetírója 15
- **Kovács Éva:** Ifjúság és pártpolitika 17

ÉVFORDULÓ

- **Mann Miklós:** Nők az egyetemen 19
- **Burucs Kornélia:** A nők oktatása, 1822–1900 19

A KÁDÁR-KORSZAK TÖRTÉNETÉBŐL

- **Szakács Sándor:** Mezőgazdaság és politika 22

NYÍLT TÉR

- **Romány Pál:** Gumipitypang-karrier 26
- **Kozma Antal:** Szülők és nagyszülők 27
- **Borus József:** Hadosztály, dandár, zászlóalj 28

EMBER ÉS KÖRNYEZET

- **Nagy Domokos Imre:** „elvtársi” és „baráti” vadászatok 33

Címlapunkon:

Vezérkultusz a Szovjetunióban.

Sztálin festményen.

Lásd cikkünket a 9. oldalon!

História

Szerkesztő: GLATZ FERENC

A szerkesztőség munkatársai:

KERTÉSZ ISTVÁN, SIPOS PÉTER, SZAKÁLY FERENC, VÖRÖS KÁROLY

Munkatársak: Demeter Zsuzsanna (kép), Stemplerné Balog Iлона (kép), Kovács Éva (szöveg), Horváth Imre (számítógépes tördelés)

Felelős kiadó: História Alapítvány

Elnök: Niederhauser Emil

Szerkesztőség: 1014 Budapest, Úri u. 53.

Telefon: 156-0457 Levélcím: Pf 9. Bp. 1250

A História Alapítvány bankszámlaszáma:

501-012539-4 OTP Bp., I. Ker. Alagút u. 3.

Szedés, tördelés: MTA TTI Kiadványcsoportja

Vezető: Burucs Kornélia

Készült a Veszprémi Nyomda Kft-nél

Veszprém, Órház u. 38.

Felelős vezető: Fekete István igazgató

Terjeszti: a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál

és a Helírnél, 1900 Budapest, Lehel u. 10/a

közvetlenül vagy postautalványon

Megjelenik évente tízszer.

Előfizetési díj: 1 évre 500 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi

Vállalat

Budapest, Pf. 149. H-1389

HU ISSN 01392409. Index: 25384

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza!

Ember, település, természet

Folytatás a 2. oldalról

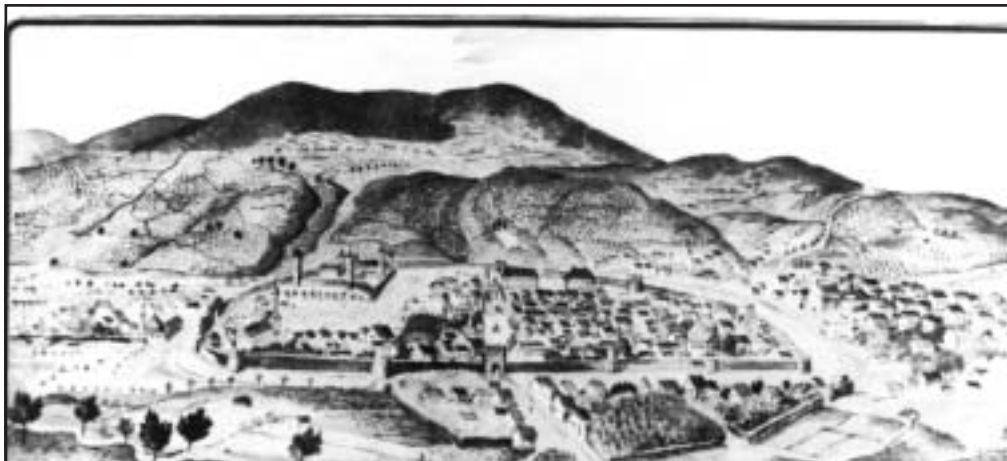
termelő vidék lakosságának életkeretei, sőt életcéljai, erkölcsi normái és közösségi értékrendjei között? Napjainkig élő és mai intézményreformjaink eredményességét is meghatározó közöség- és természettörténelmi hagyományok.

A természeti környezet évezredekken át meghatározta az ember biológiai újratermelését, sőt közösségi életének kereteit is. Befolyás és kölcsönhatás. És e kölcsönviszony koronként is változik. Bizonyításra nem szoruló kapcsolat: a különböző típusú települések lakóinak „függése”, „kiszolgáltatottsága” más és más. A városi, kőházas polgár másként éli meg már a 16. században a természeti erők, évszakok változását, mint a rideg marhatartó alföldi, hódoltságbeli, kunyhólakó pásztor. Védettebb, függetlenebb, mint emez. Idomul ő is az évszakokhoz, de nincsenek „pihenő” hónapok, „téli munka”, mint emezeknél. És természet–ember kölcsönviszonya a lakosság foglalkozási betagozódásának is terméke. Szezonmesterségekre kényszerítik a polgárt, arra, hogy legyen értése a nyáron és télen művelhető „szakmák”-hoz. És nem nehéz kimutatni, mindez miként hat ki a parasztra, a mesteremberre, a polgár évszakokhoz igazított aktivitására, ünnepei szokásrendjére vagy akár öltözködésére.

Tudomásul vesszük: az ipari forradalmak előtt, a 19. század közepéig minden kontinens lakosságának életében – még a legcivilizáltabb Európa esetében is –, ember és természet kölcsönviszonyában a „kiszolgáltatottság” volt a döntő mozzanat.

Változott a helyzet Európában, Amerikában a 19. század közepétől. Az itt élő társadalmak ekkortól már szívósan gyarapították az állandóan fűthető, világítható légköbméterek számát. Energiatermelésük gyorsan növekszik, jól tervezett lakóház kultúrájuk és munkahely-építkezésük segítik őket ebben. Fejlesztve technikai- és szerszámkultúrájukat, a technológiát, az üzemszervezést, új alapanyagokat felfedezve elérik az áhított célt: az épített és mesterséges környezet túlsúlyba került az ember természetes környezetével szemben. És nemcsak a lakást, a munkahelyet függetlenítik a helyi időjárástól, az évszak- és napszakváltozásoktól, de fokozatosan függetlenítik magukat a táplálékbeszerzésben is. A 20. század kialakította a rendszeres interkontinentális agrártermék-kereskedelmet a kiterjeszkedett szállítási rendszerekkel, légi, szárazföldi és vízi utakkal. Ugyanakkor a mesterséges, illetve épített környezet állat- és növénytermesztése, majd a kemizálással a termékeredmények fokozása, a tárolási-hűtési technika kifejlesztése felbontani látszott a kiszolgáltatottság utolsó kötelékét is.

Rendezett város, kőházak, szőlők. Pécs, 1763

A függetlenség mámore is okozza, hogy korunk embere – pontosabban értelmisége – egy évszázada lebecsüli a természetet. Sőt! A huszadik században a modernség ismérvei közé tartozik a „természet legyőzése”. Hogy azután rádöbbenjünk: saját életünket, egyszer megélhető életünket tehetjük tönkre, ha megbontjuk a „mi” és a „természet” közötti egyensúlyt. Az évszázad végének, korosztályunk életértelmezésének következtetése e veszélytudat. Még inkább csak a döbbenet, mint pontosan okadatolt érvrendszer. Még inkább csak e rádöbbenés mondatja velünk: nem feledhetjük, évszázadunk elit- és tömegkultúrája sokban a technika, a most már egymást követő ipari forradalmak eredménye. Azaz sokban segítette magasabb szinten megélni emberi nembéliségünket. De ne feledjük: a technokrata optimizmus magával ragadta a világról való gondolkodásunkat is. A kiszámítottágban, a technikailag előállítható panelekben, a számítógépes mikronpontosságú vonalak „file”-jaiban gondolkodunk, amikor társadalomról beszélünk. Lassan a jelentudományból, a politikából is háttérbe szorul az ember–környezet tervezésének témája. Az ember és természet viszonya, a természet–környezet tervezése pedig szinte kiveszni látszik vezérelveink közül.

Nyomasztotta talán a század értelmiségét az, hogy évezredekken át érezte magát kiszolgáltatottnak a földrajzi, éghajlati, növénykörnyezeti adottságokkal szemben? S nem tekintette azokat másnak, mint örökös nyugnek, az emberi önmegvalósítás korlátjának? Lehetséges. És korunk történetírása is, szolgáian követve a történetíró jelenének életérzéseit, mindegyre elfeledkezett a természeti környezet és ember viszonyának bemutatásáról. Tanszékek, kutatási intézetek tízezrei emelték oktatási-kutatási programjuk központjába a pártpolitikai csetepaték, programok, a hatalomgyakorlás technikusai tetteinek felderítését. Minő szellemi energiafecsérlésnek tűnik majd ez az emberiség sorsáról más nagyságrendben gondolkodó generációk előtt! Kutató történészek tömegei adták életüket gyakran kályhafűtésre ítélt cikk és monográfiahegyek termelésére?

Térképen elbeszélni egy nép életét – most kínálja a lehetőséget, hogy figyelmeztessünk az emberi környezet (társadalom) és természeti környezet harmóniájának fontosságára. S arra, hogy az új, az individuális társadalomszemlélet már látja: az egyén kiegyensúlyozott életéhez nemcsak az anyagi javak, az emberi környezeti viszonyok, de az egyén és természet új típusú harmóniája is szükséges. Az ember és állat-, növényvilág, ember és látott környezetének harmóniája. Új típusú, tudatosan megélni akart kölcsönviszony. A térképen – mikor kezdjük adatainkat ráképezni és rárajzolni alaptérképeinkre – domborzat, vízrajz, növényvilág van jelen.

Község és határa.
Zalabér a 14. század fordulóján

Hadjáratok vonalainak, gazdálkodás ábráinak, népmozgások foltjainak lesznek ezek „természetes” közegei. Rá kell rajzolni a víz, domborzat, fauna színeit tartalmazó alaptérképre a honfoglaló törzsek szállásterületeit, s rögvest nem feledkezhetünk meg arról, hogy az állattartó, részben steppe-földműveléssel foglalkozó ideérkező lakosság nem véletlenül a dús legelőjű, gazdag vízű tájakat vette birtokba. S ahogy haladunk előre az időben a 12–14. század térképein, látnunk kell, miként válik lakottá a „peremvidék” hegyes-tölgyes-fenyves vidéke. Ami nem egyszerűen az állami határok kirajzolódása, hanem olyan termelési és életkultúrájú tömegek idevonása is, akik a hegyi állattartáshoz, famunkához, éghajlati viszonyokhoz hozzászoktak (szlovákok, románok). S majd a Kárpát-medence érc-kincsei iránti igény (ezüst, arany) miként fejleszti ki a 13–14. században a sajátos életformát kívánó bányásztársadalmat, mindenekelőtt ezen természeti megpróbáltatásokhoz már életrendjüket igazított szász–német telepésekkel ültetve be a hegyvidék lelőhelyeit. Akik hozták magukkal egy, a helyi lakosság településformáitól teljesen eltérő városi építészeti és közösségi életformáikat. Emberi társadalom, föld, növénytakaró, éghajlati viszonyok késztetnek elgondolkodtatásra, azután a marhatartásunkat (14–19. század) vagy az átvezető külkereskedelmi útjainkat, vámjövendelmeket bemutató térképek (14–15. század), majd a belterjes kertgazdálkodási központok térképre vitele, ahol a magyarázó apparátusban a növénytakaró, a domborzat, az öntözés vízrajza, sőt a napsütéses órák száma tárulkozik az olvasó elé. Nem is beszélve most már a jelenünk választási lehetőségeit ábrázoló, térségünk vagy Európa termelési övezetek mutató térképekről: természetföldrajzi és éghajlati értékeink milyen újra betagozódást kínálnak e térség lakóinak Európa termelési szerkezetébe. S mit kínálnak így a magyarságnak. S hogy a „külpolitikai” orientáció vajon lehet-e a józan polgár számára egyszerűen „ideológiai” kérdés, netán „szimpátia”, „tradíció” terméke? Vagy pedig a józanság, az érdekelismerés kell, hogy bennünket vezessen?

Piacra menő asszonyok, 19. század eleje

A térképeken elbeszélte történelem a történet szemléleti váltás sürgetője is kíván lenni.

Életkeret-megtartó intézményeink

Figyelni arra, hogy az emberi közösségek történelme mindig is igazgatási-intézményi keretekben zajlott. Az emberi nem öntökéletesítésének folyamata akkor gyorsul fel, amikor a közösségi formák szilárd igazgatási kereteket nyernek. S ezeknek kifejlődése a megtelepült életmód eredménye is. Amikor az igazgatási keretek területi-igazgatási intézményekké fejlődnek. Igaz ez minden nép, így a magyar nép történetére is. A település (falu, város) nemcsak házak, telkek csoportja, de egyben emberkörnyezeti egységek, közösségi-igazgatási egységek is. Az igazgatási intézmények kodifikálják és érvényre juttatják az együttélés szükségesnek tartott szabályait, s egyúttal kijelölik térben azokat a határokat, amelyen belül élőknek igazodniuk kell e szabályokhoz, illetve amely lakossági körnek terméke is e szabályegyettes. És településtípustól a település lakóinak foglalkozási betagozódásától függően változhat a település lakóinak közösségi rendje. Bizonyításra nem szorul, mennyire eltér egymástól a hazai különböző várostípusok belső rendje, a bányavárosoké, a mezővárosoké vagy a gabona- és gyümölcs-termelő alföldi tanyás városoké. Falu, község, megye, állam: földrajzilag behatárolt területek – de társadalmi tagozódásunkban is meghatározott jegyekkel rendelkező –, igazgatási egységek.

Az újkor politikai demokráciái megnyitották a lehetőséget a közösség minden tagja, a legszélesebb rétegek számára is, hogy ezeket a területi-igazgatási intézményeket mind határozottabban az igazgatottak, az emberi közösség igényeihez formálják. Az intézmények az életvitel normáit, szabályait kodifikálják és kéri számon a település lakosaitól. Számon kérni, kodifikálni – immáron hatalmi kérdés is. Természetes, hogy az intézmények (község, megye, állam) szervezete jobban, mint korábban, egyben a társadalmi, hatalmi és érdekharcok fórumai és egyben eszközei is lesznek. Színterei a legkifinomultabb politikai harcformáknak: a pártharcoknak. És nemcsak a jelen-, de a múltorientált érdeklődés (a történetírás) is ezt a hatalmi funkciót állította előtérbe, amikor az intézményekről beszélt. Előszeretettel részletezve az intézmények keretében folyó pártpolitikai vagy osztály-, rétegeküzdelmeket. Ismét követve a kortársi gondolkodás irányait.

A történelem térképeken elbeszélve kínálja a lehetőséget, hogy szemléleti váltást sürgessünk – ismételjük magunkban. A térképeken szükségszerűen az emberi közösségek szállásterületeinek, településeinek határai jelennek meg. Térben, kiterjedésében elképzelhető szervezeti rendjével. Falu, város, utcáival (és így közlekedési rendjével), templomaival, temetőivel (és így hitvilágával), a házhelyekhez tartozó gazdasági telekbelsőséggel vagy a hozzátartozó határokkal, iparos telepekkel, üzletsorokkal (és így gazdálkodási, tulajdonosi rendjével). A legfáradtságosabb térképészeti kirándulás követni a 14. századi falu vagy megye színeit és számozásait, s összeilleszteni az azonos tulajdonú birtokokat. Majd figyelni a későbbiekben a bányavárosok gyűrűspolgár-rendjére, s követni a városi beltelken épült polgárok házcsoportjait, összevetve temetőik szintén csoportos rendjével. S a térkép magyarázó apparátusában megmutatni a genealógiai táblán az összeházasodások és öröklések rendjét. Mellérakva az önkormányzat vezető pozícióiban található – többnyire a gyűrűn belül lakó – polgárok családjait.

Az állam is, mint területi-igazgatási egység jelenik meg előttünk: út-, majd vasúthálózatával, megyei, városi, bírósági,

végrehajtói hálózatával (és így a polgár életbiztonságát segítő és szabályozó adminisztráció rajzával). A Szent István-korabeli kezdetleges megyei, egyházmegyei beosztás vonalai mutatják a megtelepült társas élet rendezett normáinak mikor, meddig terjedt a köre. Ugyanígy a térkép kényszeríti rá elgondolkodni a török háborúk szétzilálta igazgatási rendjéről s a szétziláltság nyomán megjelenő elvadult mocsár és vadvilág lakhatatlanságáról, a középkori magyar királyság már szétesett és elpusztult településszerkezetéről. És ennek kihatásáról az egyéni és a társas életre. Ami élénk idézi – anélkül, hogy a kísérszövegben figyelmeztetnénk erre – az elvadult erkölcsi-közösségi viszonyokat is. S azután a 18. századi újratelepülés sajátos területi-szervezeti intézményei, a határőrvidékek, amelyek a délvidéken a nem magyar népek közösségi (etnikai-vallási) autonómiáinak első területi-igazgatási szervezetei. S amelyekre vetítsük csak rá a trianoni Magyarország 1920. évi térképét! Könnyen juthatunk kézenfekvő, de eddig eléggé nem hangsúlyozott összefüggésekhez. Trianoni, mai jelenünkről való gondolkodásra is. Látjuk, hogy a birodalmi központból igazgatott határőrvidékek mennyire más igazgatási rendszert képeztek, mint a hagyományos magyar megyerendszer. A megyerendszer az etnikailag magyar vezetőréteg uralmának is intézménye – a Szent István-i Magyarország államterülete felett. S összekapcsolódik a megyerendszer a liberális államszervezési elvvel, amelyik a polgári egyenlőségen, az egyén autonómiáján kívül nem ismer el más jogrendet. Így nem ismeri el a kollektív jogoknak és etnikai autonómiának azt a rendjét sem, amely pedig a 15–19. században a magyar korona déli, dél-keleti területein kialakult a szerbek, románok társadalma. A határőrvidék igazgatási kereteiben.

Vajon nincsenek ugyanúgy megterhelve ma szomszédaink valós terület-igazgatási „szak”-problémákkal, amikor többetnikumú államaik igazgatási rendjébe nem tudják beilleszteni a magyarság által kívánt területi-igazgatási autonómiát?

Figyelmeztet mindez arra: az államban ne elsősorban a hatalomgyakorlás eszközét lássuk, hanem a közösségmegtartó intézmények együttesét. A politikai pártharcok és az osztályharcok állama helyett fordítsuk tekintetünket jobban a közösség-szervező és közösségmegtartó falu, város, megye, állam szervezetére. És forduljunk el a modern kori politikai gondolkodás – és ezzel a modernkori történetírás – hatalomközpontú politika-felfogásától.

Életrádusaink

Térképen elbeszélni a társadalom életét – kínálja a lehetőséget, hogy a napi életét élő egyént mozgásában lássuk. Közösséget szervező, magát művelő mozgásának határai között. Kiterjedésében lássuk a szellemi áramlatokat, amelyek megfogalmazzzák az egyén, a közösség cselekvési céljait.

Az egyénnek mindig is volt életrádusza. És ugyanígy volt mozgásrádusza az intézményeknek. Területileg meghatározható kör, amelyen belül hatását, működését kifejthette. Hadseregnek, felvonulási és megszállási hatóköre. Ugyanígy az ipar és kereskedelem-szervezetnek, kulturális áramlatoknak. Az egyén életének mozgáskörét behatárolta mestersége, sőt lakó-

Nádkunyhó, gulya, bogrács. Élet a pusztán, 19. Század közepe

helye. Szűkebb volt a kis hegyi települések lakóinak mozgásrádusza legfrissebb jelenünkig, mint a vásáros és országos utakkal, netán vízi utakkal sűrűn behálózott síkvidék lakóinak. És behatárolta e mozgást a helyváltoztatás technikájának változása. A kis falvak parasztjai, helyi iparosai évezredekig éltek – lényegében az ipari forradalomig – a maguk faluhatárok közé szorult életét. S ez a helybe szorultság meghatározta életritmusukat, életcéljukat éppúgy, mint kisközösségi rendjüket (családi, baráti körüket). De érintkezési, öltözködés- és viselkedéskultúrájukat is.

Az elmúlt másfél száz év radikálisan felszakította ezen életformát. Felszakította modern útjaival, vasútjával, hírközlő készülékeivel, tömegsajtójával, rádió-televíziójával. A polgár földrajzi látóköre egyik évtizedről a másikra többszörösére tágult. S a felébredt kíváncsiság új életcélokot jelenített meg, s az utazási eszközök új lehetőségeket kínáltak. Ráébredt: mozgásköre elképzelhetetlenül kitágult. S ez a szemléletváltás, majd életcélváltás és a gyakori, majd kiterjedt körű helyváltoztatás távoli vidékek településeinek közösségeivel ismertetik meg. A másként is leélhető élet megtapasztalása azután átgyúrta saját érintkezési, kisközösségi kultúráját is.

És a történelmi gondolkodásban bekövetkezett ismét a „jelen-vakság”. Láttuk legyőzve jelenünkben, huszadik századunkban a tájegységeket elválasztó távolságokat. Szinte másodlagossá váltak a történelmi helyszínei. És megfeledekezünk történelmi munkáinkban is szereplőinkről elmondani: „ki, hol lakik”. Egyének, népek egymástól mily távolságra. S hogy „mi, hol történik”. S a történelmi távolsága, közelsége mekkora. Éppúgy hadjáratok, mint családi mozgás (házasodás, közös ünnepek) esetében. S meddig terjedhet, milyen hatékonysággal bír a politikai szervezetek hatásköre?

A térkép „fegyelmez”. Monográfiákat lehet írni könyvek, szellemi áramlatok valós és feltételezett hatásáról, filozófusok, írók, történészek gondolkodásáról. Még az sem zavaró sok esetben, hogy a feltételezetten olvasott könyvek felvágatlanul hevertek. Való igaz, a szellemi kapcsolatok történelme a legkevésbé kötött geográfiailag. Ezt kihasználva a légies szellem-történet – idealista vagy materialista világnézettel jelenjék is meg – ki is cövekelte a maga életterét. (A sok csodálatos összefüggés mellett sok spekulációhoz is vezetve a történelmi gondolkodást.) De a térkép, mint a történelmi ábrázolás egyik műfaja, arra szorít bennünket, hogy az ábrázolni kívánt szellemi

áramlatok jelenlétét vidékek, könyvtárak, szellemi műhelyek felkutatásával bizonyítsuk. S találjuk meg „helyben” a kiterjedést bizonyító műveket. Lehet monográfiában „nagy katonai győzelemről” írni, vagy „társadalmi reformról” beszélni, idézni számos szemtanút. De a térképen: meghódított vagy elveszített területeket kell hadi útvonalakkal ábrázolni (hegyi vagy éppen sík terepen). S lehet, hogy egészen más hadimozdulatok vagy akciók tűnnek majd „nagyoknak”, „zseniálisnak”, mint a térképre rajzolás előtt! Vagy éppen döntési hibák válnak világossá! A térkép fegyelmez a mozgás határainak pontos kijelölésével. Amit a korabeli propaganda, s a könnyű járatú történetírás is „társadalmi méretű”, „országos méretű” mozgásnak minősít, az most esetleg néhány, térben elszigetelt helyi akciónak bizonyul.

A térképre vetítjük a Kárpát-medencébe érkező honfoglaló magyar tömegeket, s húzzuk a rabló hadjárataikat jelző vonalakat a nyugati, keleti fejlettebb, megtelepült (keresztény) társadalmak szállásterületeire. S feltesszük szükségszerűen a kérdéseket: vajon ha a hegyeket ily könnyedén átjárták e seregek a 10. században, miért nem tarthatjuk elképzelhetőnek, hogy az Etelközben, Lebedia területén a 8–9. században megállapodott törzsek ugyanígy átcsaptak a Kárpátokon; éppen nyugati irányba. S netán megrekedtek itt a Kárpát-medencében már a honfoglalás előtt e törzsek darabjai. Népek, melyeknél a mozgás, az állandó helyváltoztatás adott életkörülmény: a mindig más-hol hálás (mással hálás), az éghajlati különbözőségek elviselése, idegen nyelvű s kultúrájú népek közötti közlekedés. – Vagy hajoljunk térképeink fölé, s nézzük a szerzetesrendek 13–14. századi házainak térképjeleit: pontos vonalat kapunk a nyugat-római és bizánci kereszténység szélső területeiről. S mosolygunk rögvést a kelet-európai térség történeisének romantikus nemzeti versenyfutásain, ahol a cél: bizonyítani, hogy éppen ők voltak a kereszténység (értsd: az európai civilizáció) védőbástyái a „barbárokkal” szemben. – De ugyanígy erősít meg (vagy kényszerít sutba hajítani) teóriákat a reformáció hatásáról az iskolahálózat rekonstruálása a 16. században. (Vagy ugyanez a rekonstrukció térít józanságra, amikor az írás-olvasás, vagy a felsőbb műveltség műhelyeit visszük térképre az 1880-as, az 1920-as vagy éppen az 1960-as években. Ideológiák pattannak szét légbuborékként – akár a kultúrförlény, akár a proletárdiktatúra szidalmazásáról – amikor a tájakra rárajzoljuk az iskolák, középiskolák, főiskolák mutató jeleit, s körzővel kezünkben közéjük húzzuk a rádiusz-határokat: milyen közlekedési eszközzel, milyen társadalmi réteg számára volt elérhető

a kultúra.) Lapozzuk a térképterveket: figyelemfelhívó az eltérés a török hadsereg hadjárati – és a birodalmi igazgatás megszállási – rádiusza között. Ami kézenfekvő magyarázatot ad a 16. század megannyi kérdésére. A 17. századi Habsburg-abszolútizmus politikai mozgáskörét, rádiuszhatárait látjuk magunk előtt, ha a rendi-ellenzéki mozgalmak fészkeit felrajzoljuk térképeinkre. Látjuk rögvést: nem ideológiák, szellemi áramlatok hatása az, hogy e mozgalmak a korona déli és keleti tartományában élénkültek újra és újra. Ezeket a területeket az írásbeliségben, hivatalnoki rendszereiben még fejletlen abszolútizmus nem tudta szervesen integrálni modern rendszerébe. – Azután a napóleoni háborúkat s a francia megszállás körét a megszállt nyugati megyék aktáinak alapján vetítjük térképeinkre, s csodáljuk az írásbeliség, a hivatali rend erejét. Franciaországtól Nyugat-Európáig húzzuk a modern bürokrácia intézkedési rádiuszát: hiszen néhány tucat francia hivatalnok a maga módszerességével néhány hónap alatt olyan eredményesen fosztotta ki e néhány nyugat-magyarországi megyét, amelyre a Habsburg „schlamperei” évszázadig képtelen lett volna. No és a 19. század területszervező csodájával, a vasúttal! Majd a 20. század a maga individuális közlekedőeszközével, az autóval, autós társadalmával! Országos benzinkút-térkép vagy egy település szervizműhely-autókereskedelmi térképe többet elmond korunk társadalmának individualizálásáról, mint több száz kötetnyi, ezt értelmelő „posztmodern” filozófiai mű. Majd a repülőutak térképei (már az 1930-as évek Közép-Európájában, azután az utaslétszámok kördiagramjainak kiegészítésével az 1990-es évekből)! Nemcsak a pontosabb történeti okadatolásra, nemcsak a higgadtabb történeti ítéletalkotásra ösztönöznek, de segítenek reálisan elgondolkodni jelenünk és jövőnk adottságairól. A nekünk, magyaroknak kínálkozó adottságainkról. Most a 20–21. század fordulóján...

*

A térkép mint a történeti ábrázolás műfaja a történelem dinamikájának pontosabb meghatározására kényszerít. Egyének, közösségek, intézmények mozgáshatárait és e hatások áttörési kísérleteire. És kényszerít a térkép társadalmi-politikai, nemzeti közösségünk, lehetőségeink, életcéljaink józan meghatározására. S kényszerít új lehetőségek felkutatására, értelemmel, leleménnyel. Ha kell, arra, hogy évszázados ábrándjainkat gondosan leporolva, történelmi vitrinjeinkbe helyezzük.

GLATZ FERENC

Utazási, kereskedelmi, munkahelyi rádiuszok változásai egy generáción belül. A vasúthálózat fejlődése Magyarországon, 1957–1890

